

ФОНЕМАЛАР ВА УЛАРНИНГ МАТНДА НАМОЁН БЎЛИШИ ВА ТАХЛИЛИ

Ойдинов Турсунмурод, Садинов Фазлиддин Пардайевич

Самарқанд Давлат Чет Тиллар Институтини ўқитувчиси

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар:

Тил, нутқ, фонема, вариант,
график восита, товуш, тил товуши,
нутқ товуши, товуш ўзгаришлари.

Аннотация

Мазкур мақолада фонемалар ва уларнинг тилдаги ва реал қўлланиш билан боғлиқ нутқдаги ҳолати хусусида муносабат билдирилган. Мавжуд қарашларнинг энг муҳимларига эътибор қаратилган ва муаллиф ўз муносабатини акс эттиришга ҳаракат қилган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

Маълумки, товуш ўзининг мураккаб ва серкирра лингвистик хусусиятлари билан тил бирликлари орасида ўзига хос ўрин ва аҳамиятга эга. Унинг бундай тавсифланишида ўзига хос жиҳатлар инobatга олинади. Чунки товуш ва унинг вариантлари тил ва нутқда ўзида бошқа бирликлар билан умумийлик касб этиши баробарида, улардан фарқли белгилари билан ҳам ажралиб туриши табиийдир. Товуш тилшунослик адабиётларининг аксариятида тилнинг хоияшеси, ўзидан катта барча бирликлар учун моддий асос, қурилиш материали, маънога эга бўлган ёки аксинча, яъни маънога эга бўлмаган бирлик сифатида ёритилган.

Тилнинг бирлиги ҳисобланган фонемалар ўзининг тил ва нутқ таркибидаги ҳолатлари, хоссалари ва функционал қимматига кўра ўзаро фарқланади. Шундай экан, уларнинг узвийлик касб этувчи белгилари билан бир қаторда фарқларни келтириб чиқарувчи томонлари ҳам борлиги масала моҳиятининг нақадар мураккаб табиатидан далолат беради.

Қайд этилганларнинг барчаси, бизнингча, товуш ва фонема, фонема ва унинг вариантлари хусусидаги баҳсли масалалар тавсифи билан алоқадордир.

Фонетик хусусиятлар товушларнинг материал жиҳатидан келтирилган тасниф ва хусусиятлари мажмуида намоён бўлса, унинг вариантлари ва инвариант ҳолати нутқ жараёнидаги функционал жиҳатларини мужассам этади. Бироқ қайд этилганлардан тақари товушлар билан боғлиқ бошқа масалалар ҳам борки, уларда товушларнинг нутқий қўлланиши ва матнда намоён бўлиши билан алоқадор ҳолатлар кўзга ташланади. Бундай масалалар сирасига фонемаларнинг реал ҳолатда нутқда намоён бўлиши ва уларнинг график воситалар орқали матнда акс эттирилиши муаммоси билан боғлиқ ҳолатларни киритиш мумкин бўлади. Шундай экан, мазкур ҳолатлар ва уларнинг ечими билан узвийликдаги муаммоларни ҳал қилиш ҳам кўпчиликни қизиқтиради ва бунга ечим топиш алоқадор бошқа саволларга ҳам аниқлик киритиш имконини беради.

Дунё тилларида товушлар умумийлик белгилари билан бир қаторда, фақат ўзига хос бўлган ёки бўлмаса, айрим қариндош ва қариндош бўлмаган миллий тиллар таркибида кузатиш мумкин бўлган фонемаларнинг белгилари, хусусиятлари билан ўхшашлик ва фарқланиш ҳолатларининг

қайд этилишига дуч келиниши мумкин. Бундай белгилар товушларнинг фонетик белгилари сирасига дахлдор бўлиб, улар фонетик ёки фонологик хусусиятлар билан жамбарчас боғлиқ бўлади. Масалан, товушлардаги миқдор белгиларидан ҳисобланган чўзиқлик ва қисқалик белгиси. Бу белги товушнинг фонетик белгиси ҳисобланиди ва айтилган пайтда товушларни бири-биридан фарқлашга, уларнинг алоҳида-алоҳида фонемалар сифатида ажратишга хизмат қилади. Мазкур белгиларнинг фарқланиши кўпчилик ғарб тилларида фарқланса ҳам, ҳозирги ўзбек тилида фарқланмайди. Демак, ҳозирги ўзбек тилида товушларнинг чўзиқ ёки қисқалиги улар бошқа-бошқа фонема бўла олмаслигида кўринади. Чўзиқ ва қисқалик белгилари товушларда тебраниш давом этган вақт билан ўлчанади. Мазкур ҳолатга ёндашув икки хил бўлиб, бунда фонетик чўзиқлик ва фонологик чўзиқлик фарқланади. Фонетик чўзиқлик товушни товушдан фарқлашга, яъни бир фонемани иккинчи бошқа бир фонемадан ажратиб турувчи белгиси асосида намоён бўлишини тақозо қилса, фонологик чўзиқлик бунинг аксидир. Нутқда ўзбек тили учун хос бўлган яна шундай бир жиҳат борки, унга кўра товуш сўз таркибида нутқий вазият, сўзловчи хоҳиши, эҳтиёжи, коммуникатив жараёни тўғри, ўзи истаётгандек шакллантириш эҳтиёжи билан содир бўлади. Шунинг эътиборига олиш керакки бундай вазиятда фонема эмас, балки унинг нутқий варианты шаклланаётгани кузатилади. Матнда бундай ҳолатни акс эттириш учун унли ҳарфларни бир неча бор такрор ёзиш орқали бериш мумкинлигини кузатиш мумкин.

Кўринадики, тилдаги товуш табиатини график акс эттириш билан боғлиқ муаммоли масалалар катта миқдорни ташкил қилади. Буни алоҳида илмий тадқиқи қилиш масаласи ҳам ўзида жуда кўплаб янгиликларни қамраб олади. Бу, айниқса, бадиий ва публицистик матнларда алоҳида аҳамият касб этади. Унлиларнинг чўзиб айтилиши, ундошларнинг қаватлаб талаффуз қилини сингарилар демоқчи бўлган фикримизнинг яққол далили бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз. Кўринадики, матнда фонетик унсурларнинг намоён бўлиши шунчаки фикр ифодасининг ўзини бериш билан чегараланиб қолмасдан, балки руҳий, ижтимоий, ҳиссий-таъсирий, ифоданинг орқилиги, субъектик муносабатнинг турли-туман ифодасининг зоҳир бўлиши, акс этишида ўзига хос функци бажаради.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992, 135 б.
2. Абдуазизов А.А. О фонологической валентности // Филологиянинг долзарб муаммолари. – Тошкент, 2008, 223 б.
3. Ирисқулов М.Т. Тилшуносликка кириш. – Тошкент, 1992.
4. Yusupov, O. (2019). FUNCTIONAL-SEMANTIC FEATURES OF LEXICAL DOUBLETS IN ENGLISH. *Philology Matters*, 2019(3), 98-104.
5. Yusupov, O. (2020). Lexical doublets in English and Uzbek linguistics. *Journal of Critical Reviews*, 7(5), 466-468.
6. Zarina, R., Shahram, A., & Umida, K. (2020). Using games to teach management in higher education institute. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 9(3), 49-52.
7. Shahram, A., Umida, K., & Zarina, R. (2020). Information technology's role in the study of foreign languages. *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, 9(3), 96-98.